

A.P. ҚАЛАСОВА

ҰЛТ ЖӘНЕ ҰЛТШЫЛДЫҚ МӘСЕЛЕСІ: САЯСИ ТАРИХТАҒЫ САЯСИ -ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Ұлттық бірегейлік ұғымының бүгінде қоғамдық-саяси ортада және отандық саясаттану ғылымында теориялық тұрғыдан өзекті болуы өлем елдерінің даму тенденциясындағы жаһандану үрдісімен тығыз байланысты болса, екіншіден, поліэтникалық Қазақстанның ішкі ұлтаралық катынастарды дамыту стратегиясындағы ұлттық және жалпыұлттық идея негізінде біріккен бірегей, біртұтас шоғырланған қазақстандық ұлт немесе Қазақстан азаматтарын қалыптастыру бағытындағы ұлттық саясатымен тығыз байланысты.

Бұл арнада ұлттық бірегейлік ұғымының ғылыми-теориялық негізіне тоқталмас бұрын, жалпы бірегейлік дегеніміз не? ол саяси-әлеуметтік мазмұнда қандай ұғым болып табылады? – деген саудалдарды қарастырган жөн.

Бірегейлік ұғымын тар шенберде қарастырасақ, ол қандай да бір топтардың немесе қауымдастыктардың мәдени, лингвистикалық ерекшеліктерін басқа топтардан айырмашылыққа ие және өздеріне ғана тән ерекше деп санап, осы негізде топаралық ынтымактастықты камтамасыз етіп тұратын байланысқа неізделген құбылысты атайды. Бұл құбылыстың қоғамдық ортада көріс табуы ішкі және сыртқы бірегейлену ерекшеліктерімен анықталады, себебі, бұл психологиялық тұрғыдан индивидтің басқа бір адаммен, топпен, қауымдастықпен өзара теңестіруі, әлеуметтік тұрғыдан өзін сол топқа қатыстылығы сезімімен біртұтас мүшесі ретінде сезінуі. Сондықтан да, тұлғаның бірегейлігі, яғни, өзін баскаларап, бөтендерге қатысты өзін-өзі анықтауы әлеуметтік феномен болып табылады.

Негізінен, «бірегейлік» терминнің ғылымға енгізілуі В.Тернер мен Э.Эриксонның енбектері арқылы енген болатын Бұл авторлардың бірегейлік жөніндегі теориясы ұлттық сана-сезім және этникалық мәселедегі зерттеулерге жана нышан берген болатын. Э.Эриксон өзінің «Детство и общество» деген енбегінде бірегейлік ұғымын тұлғаның психологиялық тұрғыдан үнемі өзара теңесуі, сәйкестенуі деп анықтаған еді [1]. Яғни, оның пікірі бойынша: «бірегейлік – бұл адам өзінің «Меніне» сәйкес индивидтік қасиетін тұтас мәдени және әлеуметтік байланыс шенберінде ұздіксіз өз-өзіне теңесуі» деп

тұжырымдайды. Тұлғаның әлеуметтік ортада бейімделуі бірыңғай-бірқалыпты болмайды, ол белгілі бір аралықта күрт бұзылып, тұлғада бірегейлік дағдарысын тудырып, келесі бір бірегейлік немесе әлеуметтену (қарастырылып отырған жағдайда, мәселен этникалық құндылықтан жалпыадамзаттық құндылықтарға алмасуы) кезеңін тудырады. Бұл арада көніл аударатын мәселе, индивидтін, топтын, қауымдастықтың бірегей мінез-құлықтар мен құндылықтарының қалыптасуы басқа бір топтар мен қауымдастықтардан «біз»-«олар» деген аралықта бөлшектеуі, ерекшелеге топтың немесе қауымдастыққа тән өзара бірегейлік сана-сезімін күштейтіп, тұтастығын нығайтпақ. Сондықтан да, нақ осы «біз»-«олар» деген табиғи психологиялық механизм арқылы адам әлеуметтік ортада өзінің алғашқы рулық, кландық, тайпалық, этникалық, ұлттық ерекшелігін анықтап, өзін сол топтың он құндылықтарын бөлісіп, үстану арқылы бірегейленуі мен өзгелерден ерекшеленуі қалыптасады,

Демек, қортындылай келе өзіндік бірегейлену құбылысының негізгі механизмін айқындасақ, ол қандай да бір тұлғаның, өртүрлі топтар мен басқа да әлеуметтік қауымдастықтардың ортак құндылықтары мен мінез - құлық модельдерін күрамы жағынан өр түрлі өзге қауымдастықтардан «өзіміздікі», «бөтөн» немесе «аралық» деген бағалаулар арқылы айырмашылығын анықтай отырып, өзара ынтымактастық негізінде мүдделерін түйістіру болып табылады.

Негізінен, бірегейлік құбылысының қоғамдық-әлеуметтік астарлары келесі категориялар негізінде анықталмақ: атымен, нәсілмен, жынысымен, этникалық шығу тегімен, ана тілімен, туған жерімен және т.б. Ал бірегейлік құрлымында үнемі өзгеріске ұшырайтын бірегейлік көріністері: азаматтылық, тұрақтанған жері, кәсібі, діні және т.б. Ал әлеуметтік-мәдени, саяси контексте индивидтің ұжымға қатысты бірегейлігі тұрғысынан және өзін сол ұжымның құндылығын үстану түрлеріне қарай (мемлекет, ұлт, этникалық, мәдени және т.б.) саяси, ұлттық, мәдени т.б. бірегейлік тұрлери басымдық танытады [2].

Келтірілген бірегейлік тұрларнан ішінде тақырыпқа қатысты ұлттық бірегейлендіру ұғымының жоғарыда келтірілген бірегейлік құбылысына берілген ой қорытынды негізінде анықтама беретін болсак, ұлттық бірегейлендіру – бұл әлеуметтік, ұлттық - психологиялық тұрғыдан символикалық конструкция. Ұлттық бірегейліктің саяси мазмұны белгілі бір мемлекет территориясында өмір сүретін әртүрлі этностар мен ұлтардың саяси, мәдени, діни т.б. құндылықтар негізінде топтасып ұжымдаса отырып, ынтымақтастық негізінде өзінің жеке мүддесін әртүрлі әлеуметтік қауымдастырудың мүдделерімен сәйкестендіру арқылы бірынғайландыру, біріктіру болып табылады және өзін сол қауымдастырың мүшесі ретінде жатқызуы.

Ұлт бірегейлік ұғымына берілген анықтама өз алдына бүгінде полигенетикалық Қазақстан жағдайында қоғамдық деңгейінде туындалған ұлттық идея мәселе сімен тығыз байланысты. Ұлттық идея немесе жалпыұлттық идея мәселе сі негізінен, елде полигенетикалық қоғам мүшелерінен ұлттың батыстық жана ұғымына сайқақстанның ұлт қалыптастыруды азаматтық және этникалық құндылықтар басым болуы қажет па деген сауалдар төнірегінде пікірталастар орын алуша. Осы аралықта Қазақстан азаматтарының жалпыұлттық идея астарында саяси бірегейленуі дегеніміз-бұл өзіндік мәдениеті мен психологиясы бар, өмір салты мен ділі бар әр түрлі әлеуметтік топтар мен қабаттардың, этникалық қауымдастықтар мен этникалық топтарның елдің саяси жүйе шенберінде орын алып отырған әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени бағдарлары мен таңдауларының қалыптасу үрдісін атайдыз.

Сондықтан да, атальп отырған ұғымның ғылыми-теориялық негізіне тоқталмас бұрын, жалпы ұлттық идея дегеніміз не? не себептен ұлттық бірегейлік ұлттық идея арнасында қарастырылады – және де – ұлттық бірегейлік ұғымы өз мазмұнында қандай теориялық негіздемелерге сүйенеді және саяси мәні неде? деген көзқарас тұрғысынан талдаған жөн.

Ұлттық идея – бұл этникалық, мәдени, діни немесе басқа да тұтастық негізінде біріккен қандай да бір адамдар қауымдастығының бөлісіп ұстанатын түсініктер, идеалдар, стереотиптер, ұғымдық естеліктер мен құндылықтар кешені болып табылады [3]. Ұлттық идея негізінде, қазіргі әлемде этникалық немесе құрамы жағынан мульти-

этникалық болып келген қауымдастырың ұлттық бірегейлігі қалыптасады.

Ұлттық идея, ұлттық бірегейлік пен ұлт арасындағы өзара байланыс қазіргі этносаясаттану ғылымында ұлтшылдық жөніндегі әр түрлі концепциялардың қалыптасуына негіз болды. Сондықтан да, тараудың мазмұнын, ен біріншіден, ұлт, этнос және ұлтшылдық ұғымдарының саяси-әлеуметтік, мәдени-қоғамдық мәнін ашудан бастау қажет.

Ұлт түсінігі күні бүгінге дейін отандық ғылымда-тарихи даму барысында қалыптасатын этностиң ең жоғарғы шегіне жеткен түрі, ал ұлтшылдық кеңестік дәуірден қалған негативті мазмұндағы, яғни, өз ұлттының ерекше орны мен артықшылығы дәріптеліп, сол негізде басқа ұлтарға қатынаста менсібеушілікпен қарау көзқарас жүйесіне негізделген ұғым ретінде қарастырылып келді және пролетарлық, коммунистік құндылықтар қандай да болмасын ұлтшылдық бағытындағы идеологиямен сәйкес емес деп түсіндірілді.

Қазіргі саясаттану ғылымында ұлт және ұлтшылдық ұғымы таптық қатынас принциптерінен тыс қарастырылады. Мұнда ұлтадамзат қоғамының занды дамуы нәтижесінде қалыптастан барлық таптар мен басқа да әлеуметтік топтардың экономикалық, мәдени, әлеуметтік және тағы басқа ерекшеліктерінен тыс, өз ұлттымен ұлттық бірегей сезімі негізінде өзара байланысан қауымдастырың атайды [4].

Жалпы жалпыұлттық идея, ұлттық бірегейлік ұғымдарының саяси мазмұндарын ұлтшылдық тақырыбында сараптайтын болсак, онда күні бүгінге дейін белгілі ғылыми классикалық еңбектерде ұлтшылдық феномені әлем елдері мен мемлекеттерінің ежелгі, жаңа заман тарихына қатысты қолдана беретінін айта кеткен жөн. Бұның өзі, ұлтшылдықтың жан-жақты универсалды феномен екенін дәлелдесе, екіншіден, зерттеушілердің ұлтшылдық құбылысын тек қана жеке оқиғалардан ғана емес, сонымен қатар, оның «бірдей, ортақ» зандылықтарын ашып, анықтау мақсатында қолданылатыны белгілі. Демек, бұның өзі, «ұлтшылдық дегеніміз не?», «Ұлтшылдық қандай да бір халықтардың, қоғамының тарихында қандай роль аткарды?» – деген мәселелерді анықтау үшін пайдаланады.

Атальп мәселені методологиялық тұрғыдан одан өрі толықтыра сараптайтын болсак, мұнда соңғы жылдары жаңа серпінмен осы салада енгін Джон Холлдың «Национализмы: классифи-

циация и объяснения» атты макаласы бойынша ұлтшылдық мәселесі көпше түрде айтылуы қажет. Мұның басты мәні: « Ұлтшылдыктың бір ғана универсалды теориясының болуы мүмкін емес, өйткені, өткен дәуірдің өзі өртүрлі болғанына қарай, біздін де концепцияларымыз соған сәйкес әр түрлі болуы қажет» - деп түсіндіре кетеді [5].

Зерттеуді теориялық негіздерін тоқталсақ, мұнда Ресей зерттеушісі В.В Коротеева. ұлт және ұлтшылдық феноменің жіктеуде келесі схема бойынша талдауды ұсынады: универсалды жалпылама теория және жеке авторлардың жалпы теориялары. Бірінші топқа, экономикалық (Э. Геллер, Т. Нэирн), саяси (Дж. Брейли, М.Манн), мәдени (Б. Андерсон) негіздегі ұлтшылдық теориялары. Екінші топқа К. Хэйес, М. Грох, Х. Кон, Э. Смит, Э.Хобсбаум, К. Дэйчті жатқызады [6].

Ал ұлттық мәселелерді ұлтшылдық теориясы шенберінде жіктеуде ресейлік зерттеуші Э.Д Понарин ерекше өзіндік көзқарас түрғыснан талдайды. Ол функционалды, конструктивті, примодиалды және институционалды деп жіктей келе, функционалды бағыттағы өкілдерге автор К.Дэйч, Э.Геллер, У.Коннор, Л.Гринфельдті, тіпті арасында Б.Андерсонды және Э.Хобсбаумды да жатқызады. Бұл функционалдық мектепті жактаушылар үшін ұлтшылдықты модернизация және әлеуметтік мобилизация шенберінде қарастыру тән.

Примордиалистік бағытты ұстанушыларға Э.Д Понарин Пьер ван де Берг, К. Гиртц, Э. Шилз және Э.Смитті жатқызады. Оның пайымдауынша, көне этникалық қасиеттер адамның өмірлік бойы бағыт-бағдары мен мазмұнын анықтап беретін бастапқы категория және этностардың шығу тегі мен қалыптасуының тамыры терең тарихта деген дәлелдемелерді тұжырымдайды.

Институционалдық түрғыдан ұлтшылдық теориясын негіздеушілер, көбінесе, әлеуметтік - саяси институттардың роліне ерекше назар аударды. Бұл арада саяси институционализмді кейде инструменталді деп те атауға болады. Этникалық және ұлттық мәселелерді инструменталистік түрғыдан сараптаушыларға Э.Д.Понарин, Д.Лэйтін мен Р.Брубейкерді жатқыза, Коротеева В.В. Дж.Ротшильд, П.Брасс, М.Эсманды жатқызады [7].

Жалпы осы тақырып төнірегінде жоғарыда келтірілген сауалдарға жауапты іздеу барысында батыс зерттеушілерінің теориялық негізdemelerine тоқтала кеткен жөн, себебі, осы мәселе төнірегіндегі зерттеушілердің көзқарасын

жан-жақты талдап, сараптау жалпы осы ұлт, ұлттық бірегейлік және ұлтшылдық феноменнің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени мазмұнда эволюциялық қалыптасу үрдісін аңғартуға мүмкіндік береді.

Ен алдымен М.Вебердің енбегінен бастаған жөн, себебі, оның енбектері осы мәселені зерттеуде алғашқы классикалық енбектердің бірі болып табылады. М.Вебердің этникалық және ұлтшылдық туралы идеялары көпшілікке көтпен белгілі болған емес. Автордың нақ осы тақырыпқа қатысты арнағы енбегі жок, дегенмен де, оның «Экономика и общество» атты енбегі сол заманың ғылыми айналымына енбесе де, «этникалық топ» деген түсінікке анықтама бергендердің бірі болды. М.Вебер «этникалық топтар» деп отаршылдыққа қарсы немесе көш-кон үрдісіне байланысты жадыдағы ортақ сезім негізінде немесе сыртқы белгілерінің, дәстүрлерінің ұқастықтарына байланысты шығу тегі ортақ деген субъективті сенімді ұстанатын адамзат қауымдастығы; нақ осы сенім, топтардың қалыптасуына ықпал ету қажет; мұндай қауымдастық бірқандас па, жок, өлде, олай емес па, бұны анықтау соншалықты маңызға ие емес» [8]. Демек, бұл арада бірегейлік феномені этникалық түрғыдағы топтардың мәдени дәстүрлер, тарихи сана негізінде өткен күнде ортақ жадыға бағыт-бағдар алған топтардың өзара бірегейліктерінің субъективті сенімінде көрініс таппак деген ой пікірге өкеледі.

Ал ұлт түсінігіне келсек, М.Вебер саяси категория ретінде қарастырады. Мәселен, ол «ұлт – бұл өзінің бірегейлік сана-сезіміне сәйкес көріністі тек өзінің ұлттық мемлекет шенберінде табатын құбылыс» деп анықтама берген болатын. Бұдан шығатын қорытынды, автордың пікірі бойынша ұлт – бұл тек өз мемлекетіндеға өмір сүріп отырғандықтан, сол мемлекеттің азаматтарына сәйкес пайда болатын сезім ортақтығы. Атальп отырған жағдайда бұл ұлт мүшелерінегін өзара ынтымақтастық сезімі толығымен субъективті емес, оның түп негізі объективті факторларда, яғни, біртұтас нәсілділікте, тілде, дінде немесе саяси іс тәжірибеде, осының әр қайсысы ұлттық сана-сезімнің негізгі көзі болып табылуы мүмкін дейді.

«Ұлтшылдық – табиғи құбылыс немесе «мәнгі» зандалықтардың нәтижесі емес, тарихтың белгілі бір кезеңіндегі әлеуметтік және интеллектуалдық факторлардың дамуының жемісі және ұлтшылдық – бұл көптеген адамдардың кам-

тыған сананың күйі, әрі басқа да мүшелерді қамтуға талпынатын және ұлттық мемлекетті саяси түрғыда ұйымдасудың мінсіз түрі деп жорамалдайтын ұлттық еркешеліктің қандай да болмасын белсенді мәдени-шығармашылық және экономикалық дамудың көзі ретінде мойындайтын көзқарас» деп келтіреді ұлтшылдықты зерттеуде классикалық зерттеушілердің бірі Ханс Кон. Келтірілген пікір жоғарыда айтылып кеткен М. Вебердің пікіріне ұксас, бірақ дегенмен де, Хан Конның көзқарасының ерекшелігі сол, ол өзінін «Идея национализма» (1944), «Национализм, его значение и история» (1966) атты еңбектерінде ұлтшылдық орталықтанған биліктің қалыптасуының мүмкін емес, яғни, XVI-XVII ғғ. аралығына дейін мемлекеттің қалыптасуы туралы айту ерте [9]. Оның пайда болуына белгілі бір саяси, экономикалық және интеллектуалдық алғышарттар қажет болды: халықтық тәуелсіздік туралы идея, сананың секуляризациялануы, экономикалық өмірде дәстүрден қол үзу және үшінші таптың әлеуметтік түрғыдан көтерілуі әсер етті деп оның қалыптасуы жөнінде өзіндік көзқарас түрғысынан анықтама береді. Бұл пікір Э. Геллнердің тұжырымдамаларымен үндес екенін байқауға болады. Демек, келтірілген тұжырымнан қорытынды шығаратын болсак, Кон «примордиалистерге» жатпайды. Ұлттар конструкцияланады және бұл үрдісті Кон тарихшы ретінде баяндайды.

Сонымен бірге, принципті түрде ұлтшылдықты басқа қозқарас түрғысынан қарастыратын, ұлтшылдық тақырыбында ең көп талқыланатын ағылшын мәдениеттанушысы Б. Андерсонның көзқарасы. Ол өзінің белгілі «Воображаемые общества. размышления об истоках и распространении национализма» атты еңбегінде атап көрсеткендей, ұлтшылдықты: «ұлттық (nation - ness), ұлтшылдық – бұл өзгеше мәдени артефакт» [10] дей келе, автор ұлтшылдық саналы түрде бөлісетін саяси идеологиялар (либерализм немесе марксизм) қатарында емес, өзіне дейінгі және оған қайшы келетін мәдени жүйелермен бір қатарда қарастырылуы қажет дейді. Бұл арада автор мәдениетті әлеуметтік құбылыс ретінде түсіндіре кетеді, яғни, құндылықтар, білім, тәртіп үлгілерінің тұтас жүйесі мағынасында ескереді. Б. Андерсон ұлтшылдықтың мәнін сипаттай келе оны, өз көзқарасында ұлтшылдықты әлеуметтік мәдени институт ретінде қарастырады.

Сонымен қатар, автор «антропология шенберінде мен ұлттың келесі анықтамасын ұсы-

намын: бұл елес күйіндегі тәуелсіз саяси қауымдастық және бір аралықта бұл елес иманентті, әрі шектеулі» деп анықтама береді. Ұлтқа берілген тұжырымдаманы саяси түрғыда талдасақ, саяси, мәдени, тарихи, территориялық негізде біріккен қандай да бір қауымдастық, бүкіл адамазатты қамтуға тырысатын діни негізде тұтаскан қауымдастықтан айырмашылығы, өзіндік шекараларға ие. Яғни, ұлт қаншалықты ол кен ауқымды болса да, оның белгілі бір шекаралары бар, мәселен, территориялық болсын, мәдени, тіл негізінде және т.б. Осындай факторлар негізінде біріккен ұлттық қауымдастықтар, әрине, кен ауқымды болғандықтан, оның әрбір мүшесі бір-бірлері жөнінде ешқандай мәліметке ие емес. Ұлттың әрбір мүшесі тек санасында өзі сияқты басқа да адамдар да, осындай ой-пікірде өзін ұлт санатына жатқызатынына сенімді, нақ осы субъективті пікір оның санасында ұлт туралы елестетуге мүмкіндік береді. Сондықтан да, ұлттар елестік бейне қауымдастығы іспеттес. Осы шекаралар шенберінде ұлт мүшелері өздерін «біз», «өзіміз» деген аралық арқылы анықтайды. Ал осы ұлттық шекарарадан тыс орналасқандар «олар», «басқалар» болып қабылданбақ.

Одан әрі Б. Андерсон белгілі бір қауымдастықтың ұлт болып қалыптасуының объективті тарихи негіздерін баяндай келе, бұл үрдісті көп жағдайда капиталистік дәуірде орын алған баспа ісі мен ұлттық тілдердің дамуымен байланыстырады. Мәселен, ол «капитализм жаңа білімді таптарды қалыптастырады және олар өз ана тілдеріндегі әдебиеттерді оқитын тұрақты қауымдарға айналады. Бұкараптік капиталистік тауар-кітап көптеген тілдердің қолданыста болуына мүдделі өз тұтынушылар ортасын қалыптастырады. Бірақ, дегенмен де баспа ісінің ерекшелігі, ол тілдің бірынғай үлгіде немесе стандартты тілдің және оның әдеби түрінің болуын талап етеді. Тілдер кітаби тіл құқығына болуы үшін өзара бәсекеде болмақ. Баспа сөзі арқылы адамдар тобы белгілі бір тілде өз тұтастығын сезініп, өздерін ұлт ретінде «елестетеді». Осылай адамдар өз мемлекеттің терриориясы жөнінде ақпараттар алып, сол кеңістікпен тығыз байланысты сезініп, өздерін ұлт ретінде түйсінеді» дейді.

Сонымен бірге, Б. Андерсонның зерттеулерінде ұлтшылдық мәдени жүйе ретінде ұлттық мемлекеттердің қалыптасуына қалай ықпал еткендігін нақтылы мысалдармен көрсетеді. Осы аспектіде қарастырған Б. Андерсонның тұжырымдамасын басқа да зерттеушілер

Э. Геллнер, М. Грох, К. Дейч, Э. Смит, Э. Хобсбаум т.б. нақты тарихи және саяси материалдар негізінде сараптау жасаған болатын. Тіпті, кейбір зерттеушілер ұлтшылдықты діннің шоғырландыруши және компенсаторлық мүмкіндіктерін мойындағы отырып, діни санамен де салыстырады. Мәселен, американ тарихшысы К.Хэйес өзінің 1926 жылы жарияланған «Очерки о национализме» деген еңбегінде ұлтшылдықтың діни сана жүйесімен ұқастығын және олардың адамдар үшін бірдей мәнге ие екендігі жөнінде атап көрсетеді. Бірақ, бұл арада К.Хэйестің берген анықтамасында ұлтшылдықты «соңғы әлемдік дін» мағынасында түсінген жөн.

Ұлт теориясын неіздеушілердің бірі Э.Смиттің көзқарастарын қарастыруда ресейлік зерттеуші В.Коротееваның зерттемелері негізінде қарастырасқ, автор өз еңбегінде [11]. «Ұлтка өткен тарих манызды ма?» Э.Смит пен Э.Геллнердің пікірталасы» деген мазмұнда қарастырған белгілі бөлімдегі қазіргі заманғы ұлттар үшін тарихи сабактастық жөніндегі қаррама-қайшы көзқарастарын бір арнаға түйістіруге тырысқанын байқауға болады. Бірақ, дегенмен де осы арада екі зерттеуші авторлар – ұлттық даму үшін өткен мәдени тарихи құндылықтар қаншалықты манызды деген саяулға принципті түрде екі түрлі жауап береді дейді.

Смит үшін ұлттың қалыптасуында этникалық сабактастық өзіндік мәнге ие. Оның еңбектері көп жағдайда Геллнердің категориялық позициясына жауап ретінде құрылған. Бұл арада ескеретін мәселе, ол Геллнерді примодиалист Смиткең модернист ретінде карсы қою, өз алдына дұрыс емес дейді. Смит, әрине, Геллнердің тек ұлтшылдық қана емес, ұлттар да қазіргі қоғамның феномендері болып табылады деген пікірімен келіседі. Бірақ, ол ол индустриялды қоғамға дейінгі қоғамдық құрылымдың моделін тізбектеуге тырысатын Геллнерден айырмашылығы, ол тарихи тұнғиырқа назар аудара отырып, қазіргі құндылар үлтшылдықтың көне дәүірдегі этникалық байланыстар мен жадыны негізге алмай қарастыру кын дейді.

Э.Смит ұлттар мен ұлтшылдық арасындағы күрделі қатынастарды орнатуға тырысады, бірақ та, ол үшін Э.Геллнердің «Ұлтшылдық ұлттарды қалыптастырады деген, керсінше, емес» деген афористік формуласына сәйкес келмейді. Оның пікірінше, ұлттар мен ұлтшылдықтар өзара байланысты күбылыстар. Смиттің ұлтшылдыққа берген анықтамасы бойынша бұл – «ұлт болуға тиісті

әлеуметтік топтардың тұтастығы мен бірегейлігін, автономияға жетуге немесе қолдауға тырысатын идеологиялық қозғалыс» – дейді.

Смит Геллнердің алғашқы ұлттардың пайда болуын ХVІІ ғасырдың алғашкы ширегінде пайда болуымен келіседі. Бірақ та қазіргі кезеңге дейінгі ұлттардың ұлттық бірегейлігі мен қозғалыстарының арасында территория мен мәдениеттің тұтастығын қорғауға бағытталған ұлтшылдыққа ұқсас бірдей параллельді үрдістерді байқауға болады дейді Смит. Сондықтан да, Смиттің мұнда алдына қойған мақсаты ұлттың «тамыры» теренде жатқанын және оның қазіргі этникалық қауымдастықтармен өзара байланысын орнату болып табылады.

Ал Э.Геллнердің пікірі бойынша, ұлтшылдық қазіргі заманың әлеуметтік тәртібінің жанама жемісі ретінде пайда болып, мәдениет бұл арада, «құрылымнан» ғөрі, өзгермелі әлемде адамның орнын анықтайды дейді. Яғни, ұлтшылдық бұл модернизациялық үрдістің жемісі және ол қазіргі заманың негізгі элементі болып табылады. Сонымен бірге, ұлтшылдықтың қалыптасуының негізгі көзі индустрияландыру болып табылады, яғни, оның теориясы бойынша ұлтшылдықтың қалыптасуының басты факторына саяси және мәдени факторлар емес, әлеуметтік-экономикалық факторлар болып табылады.

Азаматтылық пен бірынғай білім азаматтарға өз елінің экономикалық және әлеуметтік өмірге қатысуға мүмкіндік береді. Автордың көзкарасынша экономикалық дамуы барысында қазіргі қоғамдағы көсіптену интеграциялану үрдісіне әкеп сокпак. Көсіптену мен интеграциялану үрдістердің бір арнада тоғызы барлығына бірдей білім беру жүйесінің қажеттілігін тудырды. Индустрияландыру үрдісі өз тарапынан қоғамның идеологиялық құрылымының бірынғайлануына әкеп сокпак.

Бұл анықтама жоғарыда келтірілген Э.Смиттің көзкарасымен ұқсас келеді, бірақ та, бұл арада ескеретін мәселе, егер де, Э.Смит ұлт – бул шығу тегі бір қауымдастықтардың тарихи дамуының жемісі десе, Э.Геллнердің теориясы бойынша ұлт-қоғамдық қозғалыстардың нәтижесі, яғни, ұлтшылдық ұлттарды қалыптастырады, керісінше емес [12].

«Мүшелері өздерін ұлт ретінде сезініп, қабылдайтын қандай да болмасын ірі адамзат қауымдастыры» деп Э.Хобсбаум ұлт «идеясынан», яғни ұлтшылдықтан бастауды ұсынады. Ұлт тек қазіргі заман кезеңіне төн құбылыс, бірақ, дегенмен де,

бұл үрдіс үлттыққа дейінгі (протонация) және үлтшылдыққа дейінгі (протонационализм) алғышарттар негізінде қалыптасады дейді. Оның енбегінде ел азаматтары «халық» болып қалыптасқанда ортақ жады, таңбалар мен символдарға, ортақ кейіпкерлерге ие болар еді. Сондыктан да, «елестегі қауымдастықты» мемлекет, символдардың қайдан және кашан пайда болды дегенін анықтамай-ак, патриоттық символдар арқылы қүшетуге талпынады, яғни, мемлекет «дәстүрлерді ойлап табады» деп ағылшын тарихшысы үлттың «жоғарыдан» қалыптасуын нақтылы суреттеп берген.

Батыстың ғылыми және саяси өдебиеттеріндегі үлт жөніндегі көзқарастарды қорытындылай келе, сонымен, үлт – бұл белгілі бір мемлекеттің азаматтар бірлігі немесе тұтас азаматтары, яғни, территориялық - саяси қауымдастық. Бұл мағынадағы үлт түсінігі, мемлекет территориясында өмір сүретін көптеген этникалық топтар өз ерекшеліктеріне қарамастан, аталған мемлекеттің азаматтары болып, сол мемлекеттің біртұтас үлттың құрайды. Көптеген жағдайларда үлттың қалыптасуының басты параметрлеріне үлттың бір территорияда өмір сұру және патриоттық сана – сезімінің қалыптасуы негізінде жана бірігейліктің пайда болуын шамалайды. Бұның өзі, саяси бірегейліктің қалыптасуын талап етеді, сондыктан да, аталған бірегейлікке анықтама берсек, саяси бірегейлік деп өзіндік мәдениеті мен психологиясы, өмір салты мен ділі бар әртүрлі әлеуметтік топтар мен қабаттардың саяси бағдарлары мен тандауларының қалыптасуы үрдісін атайды. Демек, бұдан шығатын қорытынды, жалпы үлт дегеніміз – бұл мәнгі категория емес, белгілі әлеуметтік конструкция (құрылма, түзіліс, құрастырма), «қоғамдық қатынастардың жиынтығы».

Э.Д.Понарин ұсынған бұл жіктеу үлгісі зерттеу тәсілін анықтауда бағыт - бағдар беретін бірден-бір үлгі болып табылмак.

Үлтшылдық туралы теорияларды мазмұны бойынша жіктесек, саяси түрғыда:

1. Үлтшылдық – бұл саяси саладағы қызымет («саяси іс тәжірибе») – Э. Кедури, У. Альтерматт; «саяси принцип» - Э. Геллнер, Э. Хобсбаум; «саяси қозғалыс» - Д. Брейли), саясаттың бір түрі («белгілі бір үлтты қалыптастыруға бағытталған мәдени саясат») - Р.Хандлер, Б. Вильямс; «саяси бағдарлама» - Э. Хобсбаум; «саясат түрі» - Д. Брейли), саяси мәдениеттің бір түрі («жеке адамның, қозғалыстың, мемлекеттің үлттық идеяны іске асыру мақсатына бағыттал-

ған позициясы» - Р. Штурм; «саяси сананың түрі» - Э.Кисс);

2. Үлтшылдық – жалпы алғанда идеология немесе (К.Дейч, М.Манн, Э.Кедури, К. Хэйес, Х. Кон), идеологияның ерекше бір түрі («этническая идеология») - Т. Эриксон, К.Вердери; «сананың халі, күйі» - Х. Кон), идеологиялық қозғалыс (Э.Смит) [13].

Жоғарыда келтірілген «үлт» ұғымына берілген түсіндірме теорияларды мазмұны жағынан біріктіріп, бір арнаға тоғыстырғанда үлтшылдық бірде-бұл үлттық өзін - өзі басқаруда саяси легитимділіктің басты өлшемі деп ұғынатын идеология ретінде анықталса, екіншіден, саяси қозғалыс ретінде үлттық және мемлекеттік шекаралардың тәуелсіз үлттық мемлекет құру арқылы сөйкестендіруге бағытталған саяси қозғалысы, үшіншіден, үлт, алдымен бұл бірыңғай мәдениет мен тарихы бар, барлығына ортақ қасиеттер, мәселен, тіл, этникалық тегінін, нәсілдік, діни бірлігі мен ортақ саяси тарихтан туындағандағы саяси сананың түрі деген ой пікір қалыптастырады.

Бірақ дегенмен де, бұл арада аталған ұғымның осындай мазмұнда ой қорытынды, ресейлік авторлардың үлтшылдық феноменіне берген анықтамаларынан көруге болады, мәселен: «үлтшылдық-бұл өзін үлтпен тенестіретін, өрі оған бейтарап тұратын саяси сананың түрі» (авт.) «национализм является формой политического сознания, основанного на самоидентификации снацией и лояльности к ней» немесе «үлтшылдық – бұл болуға тиісті әлеуметтік топтардың жеке автономияға, біртұастық пен бірегейлікке жету мақсатындағы идеологиялық қозғалысы» (авт.) «национализм – это идеологическое движение, стремящееся добиться или поддержать автономию, единство и идентичность социальной группы, предназначенной стать нацией» [14].

Бұл ойды тіпті казіргі күнде үлтшылдыққа катысты ресейлік зерттеушілердің берілген анықтамаларында жоғарыдағы категориялар негізіне сүйене отырып, «Үлтшылдық – бұл «үлт» ұғымын символ ретінде пайдаланатын идеологиялар мен саяси қозғалыстардың жиынтығы» (авт) «Национализм – это совокупность идеологий и политических движений, использующих в качестве символа понятие «нация» – дейді [15].

Демек, жоғарыда келтірілген тұжырымдамаларды қорытындылай келе, үлтшылдықты мынандай негізде қарастыруға жетелейді:

1. Қандай да бір әлеуметтік, этникалық, мәдени қауымдастырардың ортақ бірегей құндылық-

тарының қалыптасуы негізінде тәуелсіздік жолындағы күрес пен оны қорғауға бағытталған ұлтшылдық идеологиясы.

2. Екіншіден, қоғамдық қозғалыс, ұзак уақыт аралығында «бірқаншалаған көптеген адамдар ұжымның ортақ мақсат төнірегінде үйымда-са отырып шешуге бағытталған іс-әрекет талпыныстары, жалпыға бірдей ықпал ететін және ортақ мәселе ретінде қабылдануы» деп анықталуы мүмкін.

Сонымен, осы кезеңнің саяси ғылымында ұлтшылдықты идеялар мен әлеуметтік-саяси іс тәжірибелердің кешені ретінде қарастыруы басты қорытынды болып табылады. Ұлт және ұлтшылдық мәселесін осындай көзқарас тұрғысында қарастыру, ұлтшылдық үфімын талдауға мүмкіндік берді.

Ұлт және ұлтшылдық үфімдарына саяси сараптамалық талдау жасай отырып, тарау шенберіндегі тақырыпқа сәйкес ұлттық бірегейлік түсінігінің астарындағы этникалық және азаматтық ұлттың қалыптасуының бүгінде ұлттық және жалпыұлттық идеясы немесе идеологиясымен байланыстылығын көруге болады. Ал ұлттық және жалпыұлттық идея теориялық тұрғыдан ұлт немесе ұлтшылдық түсініктері тұрғысынан тұжырымдағанда ғана негізді екенін айтады.

ӘДЕБІЕТ

1. Социальная психология // Под ред. Столяренко М. М.: 2001 -290с. -207с.
2. Малахов В.С. Идентичность. Современная Западная философия: Словарь. М.-1999.
3. Общенациональная идея Казахстана: опыт-философско политологического анализа.—Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2006.-412 // Гражданская нация, этнокультурная нация и общенациональная национальная идея Казахстана. 72-131с.
4. Бұл да сонда -79с
5. Miller. A. «Украинский вопрос» властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX) Теоретические принципы изучения национализма. Социология и социальная работа. 2003, № 5, С. 1-7 \ Hall J. Nationalism Classified and Explained // Daedalus, Summer 1993. P5.
6. Коротеева В.В. Теории национализма в зарубежных социальных науках – М., 1999. С.-27- 138с.

7. Понарин Э.Д., Мухаметшина Н.С. Национальные проблемы на пост – советской территории Понарин Э.Д. Теоретические подходы к национальным проблемам//: Учебное пособие – СПб., 2001. 5-20 с.

8. Коротеева В.В. Теории национализма в зарубежных социальных науках – М., 1999. С.-27с.- 138с

9. Бұл да сонда -79с

10. Понарин Э.Д., Мухаметшина Н.С. Национальные проблемы на постсоветской территории Понарин Э.Д. Теоретические подходы к национальным проблемам//: Учебное пособие – СПб., 2001. 5-20 с.

11. Андерсон Б. Воображаемое сообщество. //Размышления об истоках и распространении национализма – М.: Канон – Пресс – Ц, Кучково Поле, 2001. -133с. -455с.

12. Коротеева В.В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. /Важно ли наций иметь историческое прошлое? Спор Э.Смита и Э. Геллнера/. М., РРГУ, -1999. С.- 138с .-73с.

13. Геллнер Э. Нации и национализм с анг. Ред. и предисл. И.М.Крупника М.: Прогресс 1991. -133с.-320с.

14. Понарин Э.Д., Мухаметшина Н.С. Национальные проблемы на пост – советской территории Понарин Э.Д. Теоретические подходы к национальным проблемам//: Учебное пособие – СПб., 2001- С.? 5-28с.

15. Кисс Э. Национализм реальный и идеальный. Этническая политика и этнические процессы // Этничность и власть в полиэтнических государствах. Материалы международной конференции 1993г. /Отв. ред. В.А. Тищков – М.: Наука. 1994. С. -137с.

Резюме

В статье рассматривается политологический анализ понятия «национализм» в контексте проблемы национальной идентичности, которая затрагивает темы формирования этнической и гражданской нации и их взаимосвязь с национальной и общенациональной идеей. Автор исходя из теоретических исследований данной темы приходит к выводу, что, национализм – это идеологическое движение, стремящееся добиться или поддержать автономию, единство и идентичность социальной группы, предназначенной стать нацией.

Summary

Politolitical analysis of the “nationalism” notion in the context of the national identity problem which touches upon the themes of the ethnic and civil nation forming and the their inter connection with national and general national idea are examined in the article. The author coming from the theoretical researches of the given theme to the conclusion that nationalism is an ideological movement is striving, to achieve or support an autonomy, unity and identity social group intended to be a nation.